

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ТА ДИСКУСІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст.

Одним із факторів, які свідчать про зрілість наукової складової життя суспільства є, безперечно, інтенсивність обговорення у середовищі спеціалістів актуальних проблем власної дисципліни. Саме виокремлення таких важливих для вирішення питань та наявність інфраструктури (наукова періодика, різноманітні об'єднання дослідників, фахові форуми тощо), що уможливило проведення дискусії навколо них, є чи не головним свідченням сформованості національної інтелектуальної культури. В українській історіографії становлення полемічної традиції припало на останню третину ХІХ – початок ХХ ст. і було пов'язано із процесами інституціалізації та професіоналізації науки під впливом поширення ідей позитивізму на східнослов'янських теренах. У цей час виокремлюються важливі для наукового поступу дослідницькі проблеми, формується культура наукової полеміки, узгоджуються засади її проведення. Незважаючи на важливість полемічної складової для поступу науки, досі комплексний аналіз становлення цього феномена в українській історіографії відсутній. В наявних опрацюваннях наукових суперечок українських істориків дослідницька увага більшою мірою зосереджена на особистісному факторі – дискусія, зазвичай, інтерпретується крізь призму персонального конфлікту двох учених, а її тяглість пояснюється складністю та напруженістю міжособистісних стосунків¹. Такий підхід, акцентуючи персональний вимір наукової полеміки, в той же час нівелює її історіографічну складову. Проте, на наше переконання, саме відмінність вихідних теоретико-методологічних настанов і пояснювальних моделей є підставою для виникнення дискусії, а наукознавча складова є тут домінантою. У нашому дослідженні ми спробуємо узагальнити найбільш резонансні дискусії в українській історіографії кінця ХІХ – початку ХХ ст. і пов'язати їх особистістю неодмінного учасника, а нерідко й ініціатора – Михайла Грушевського. Тим самим ми спробуємо урівноважити особистісний і наукознавчий фактори – продемонструвати їх взаємовпливи на модернізацію вітчизняного історіографічного процесу.

Уже на початках свого творчого шляху М.Грушевський надзвичайно активно включився в обговорення актуальних проблем української історичної науки. Найбільш показовою у цьому плані є дискусія, що виникла після виходу у першому томі “Записок НТШ” статті М.Грушевського “Громадський рух на Україні-Руси в ХІІІ віці”. Саме ця стаття стала своєрідним лакмусовим папірцем, що визначив розклад сил не лише в українській історіографії, але й в українському інтелектуальному середовищі того часу взагалі. Концептуальна канва праці відома: після нашестя на українські землі татар ряд українських громад – “болохівців” – відмовилися платити данину князеві Данилу, зав'язавши безпосередні відносини з татарами. Автор статті не засудив дій “болохівських громад”. “...Ми-ж, – уважає він, – не збавляючи ціни державі, яко культурній і поступовій формі,

одначе тільки тоді можемо встоювати за неї, коли вона дає запомогу духовно-моральному, економічному й політичному розвитку громади. Скільки ми розуміємо державний устрій тогочасної України-Руси, не можна сказати, що-б він задовольяв такі бажання...”². Отже, молодий учений виступив з чітких народницьких позицій школи В.Антоновича. Впливом позитивістських настанов останнього пояснюється також відсутність широких історіософських узагальнень у статті. Зрозуміло, що ця праця М.Грушевського викликала схвальний відгук його наставника В.Антоновича. У його листі до М.Грушевського зазначається, що розробка “болохівської” проблеми є “самостійним досягненням” молодого вченого³. Зовсім з інших позицій – позитивістсько-еволюціоністських – до оцінки статті підійшов М.Драгоманов. Він у цілому позитивно сприйняв обраний М.Грушевським ракурс дослідження. Особливо імпонувало йому порушення проблеми прогресивності у змаганні громад за зменшення залежності від держави⁴. Водночас, на погляд рецензента, робота “трохи вривкова” й недосконала. Останнє у концентрованому вигляді проявилось у тому, що М.Грушевський так і не зміг дати оцінку дій громад “болохівців” з огляду на подальшу перспективу. “Треба було, – пише М.Драгоманов, – тільки приложити до його “громади” ту саму мірку, котрою він міряє вартість його “держави”, тобто спитати, чи противукняжа реакція Болоховців і т. п. “дала запомогу духовно-моральному, економічному і політичному розвитку громади”. Причину нерішучості дослідника рецензент вбачає у протиставленні ним громади та держави, тоді як громада, на думку М.Драгоманова, за суттю своєю є державою. Щоб уникнути надалі подібних теоретичних перекосів, критик радить молодому ще тоді вченому серйозно зайнятися філософією історії і не відривати українську минувшину від європейського цивілізаційного процесу. Критика М.Драгомановим праці М.Грушевського стає краще зрозумілою в загальному контексті його роздумів над вітчизняною історіографією. Вчений постійно критикував сучасну йому історичну науку за відрубний розгляд проблем української історії, вимагаючи досліджувати їх у загальносвітовому контексті. Звідси – методологічний висновок, що основним методом історичних досліджень мусить бути історико-порівняльний. Так, у тій же рецензії він зазначає: “Ми дозволимо собі дати йому (М.Грушевському – В.Т.) пораду – не відділяти руську історію від загальноєвропейської і не покладатись на “свій розум” руських вчених, що виростили на такому відділенні і тому, власне, не мають керункових думок філософії історії”⁵. Рецензія М.Драгоманова не лише мала значний вплив на подальшу творчу долю історика, вона поклала початок теоретичній дискусії в українській історіографії, в яку активно включився і сам М.Грушевський. Праця ж останнього стала своєрідним каталізатором модернізаційних змін у вітчизняній гуманітаристиці, змушуючи до активної історіографічної та теоретико-методологічної рефлексії. Отже, як бачимо, навіть у ранній період творчості М.Грушевського можемо вести мову про двосторонній характер взаємодії його із українською історичною наукою.

Своєрідним продовженням попередньої дискусії про шляхи модернізації вітчизняної історіографії можна розглядати розпочату М.Грушевським дискусію про соціальні функції історичної науки та суспільну відповідальність історика за наведену модель минулого. У центрі цієї полеміки опинилась надзвичайно гостра для українських інтелектуалів початку ХХ століття проблема створення науково-популярного нариску історії України, що міг би стати навчальним посібником для найрізноманітніших верств населення. Старі підручники, як, наприклад, праця О.Єфименко, вже не відповідали вимогам, які стояли перед історичною наукою того часу. Згадував про це також М.Грушевський, який від початку 90-х рр. ХІХ ст. планував написати популярну історію України, навіть з такої історії хотів розпочати свій творчий шлях, як про це зазначив

у автобіографії⁶. В архіві історика зберігається чернетковий начерк такої роботи під назвою “Про старовину і про найдавніші часи народу нашого”, датований 1894 р.⁷. Але друком спочатку з’являється розрахований на освіченого читача російськомовний “Нарис історії українського народу”, що витримав кілька видань до вибуху Першої світової війни. У 1907 р. вийшла також популярна брошура професора “Про старі часи на Україні”. Але ця книга М.Грушевського була занадто стислою, він планував одразу ж почати роботу над більшою ілюстрованою історією, про що знало широке коло його знайомих, котрі допомагали підшукувати художників для її ілюстрування. Взагалі, підкреслюючи важливість видання популярно-наукової історії України рідною мовою, професор у передмові до “Ілюстрованої історії України” писав: “Не знаю, чи треба толкувати, як я її завдання розумів, бо поглянувши в сю книжку кожний тямущий сам то зміркує. Хотів я дати громадянству нашому книгу написану легко і приступно, оживлену образами минулого життя, уривками нашої старої творчості, нашої словесности ... Хотів не обмежитися самою тільки зверхнею історією володарів і війн, а показати і те, як жило ся народови, в яким напрямі розвивалося його жите громадське і культурне”⁸. Життєву необхідність видання науково-популярної україномовної історії України усвідомлював також В.Липинський. У листі до М.Грушевського він писав: “Тепер здається мені, такий час, що популяризація історії це одно з найважливіших культурних і політичних завдань, а позаяк до українства напливають все нові верстви, котрі з попередньою українською літературою не ознайомлені, то така... річ дуже і дуже потрібна”⁹. Саме тому велика увага суспільства була прикута до появи першої популярної праці – книги М.Аркаса, а дискусія навколо неї викликала такий значний резонанс. Ця дискусія, на наше переконання, засвідчила кризу в українському історіографічному топі класичних методологічних канонів та поклала початок обговоренню шляхів модернізації вітчизняної історичної науки.

Події, пов’язані з виданням “Історії України-Русі” М.Аркаса та дискусією навколо неї, досить повно досліджені сучасними істориками¹⁰. Вчені детально вивчили обставини, в яких М.Аркас писав цю роботу, проаналізували ідейні позиції його критиків та прихильників, дали оцінку самій книзі як явищу української історіографії. Проте акцентування на суспільно-політичному резонансі праці, вивчення події лише в контексті протистояння М.Грушевського та його ідейних опонентів зробило другорядним інший, історіографічний, контекст. Однак саме він, на нашу думку, і є найцікавішим. Адже унікальним видається факт, коли не книга (у даному випадку – “Історія України-Русі” М.Аркаса – звичайна популярна праця компілятивного характеру), а дискусія навколо неї поклала початок історіографічним змінам. Оскільки “справу М.Аркаса” досить повно висвітлено в літературі, зупинимось лише на тих моментах, що цікавлять нас у розрізі зазначеної теми.

Зауважимо також, що реакцію М.Грушевського на книгу М.Аркаса доцільно розглядати в загальному контексті критики неоромантичної концептуальності, що її провадив учений на сторінках наукової періодики починаючи з кінця XIX ст. “Мусимо рішучо п’ятувати всякий прояв ігнорації й легковаження наукових вимог, – пише М.Грушевський, – чи то виходить він від когось з земляків чи чужинців, що беруться писати про українські річі”¹¹. Дослідник перераховує ознаки неоромантичної концептуальності: визнання дії провіденціальних сил в історії, “культ героя”, “методичні скоки”, “ненаукова термінологія” тощо¹². На думку вченого, боротьба із міфологізацією лежить на шляху критичного вивчення джерел – тоді “вся романтичність розвіється, як мрія”¹³. Основна причина міфологізації, вважає

М.Грушевський, полягає в недостатній фаховості історика, нехтуванні ним науковими вимогами. “Салонне трактування науки”, орієнтація лише на смаки публіки, застерігає професор, перетворює науковця на письменника та публіциста¹⁴. Тому М.Грушевський з такою увагою та прихильністю розглядає твори дослідників, написані з урахуванням “науковості, об’єктивності і обережності метода”¹⁵.

Критичне ставлення до нашої минувшини, на думку М.Грушевського, необхідне й з огляду на початковий етап формування національної історіографії; обумовлене тим, що не встигли ще виробитись механізми та традиція боротьби із міфологізацією. Вчений ставить проблему професійної та етичної відповідальності історика перед суспільством за свої праці. Найбільш суворі з наукового погляду вимоги, на думку професора, мають висуватись до популярних курсів, написаних для широкого загалу, оскільки саме вони формують історичну культуру суспільства.

Першим з істориків “Історію України-Русі” М.Аркаса прочитав В.Липинський. Про його реакцію на книгу дізнаємося з листа до автора праці. Листа написано у піднесеному, майже панегіричному тоні. В ньому відсутні будь-які серйозні зауваження до змісту чи оформлення книги, лише зауважено, що “ті ж дрібні помилки, які часом стрічаються, зовсім не шкодять змістові книжки і, що найголовніше, не псують загального враження, не шкодять... її духу”. Навпаки, В.Липинський зазначав, що його приваблює змістове наповнення та зовнішній бік праці, її стильова форма, народна мова, “простий, ядерний, ляпидарний” стиль. Пишучи про значення книги, вчений підносив насамперед її важливу просвітню, соціальну функцію. “Читаючи Вашу книжку, – зауважив В.Липинський, – я все мав на увазі, що це як Ви в передмові кажете: “повинна бути популярна доступна для кожного історія свого народу”, і саме, прикладаючи до неї таку оцінку, можна сказати, що “Історія” Ваша зовсім відповідає своїй цілі”¹⁶.

М.Грушевський, прочитавши працю М.Аркаса, попросив В.Липинського написати на неї рецензію, яка була опублікована на сторінках “Літературно-Наукового Вісника”. Тут підхід уже мав бути дещо іншим – рецензія вимагала передусім прискіпливої фахової оцінки, на яку, окрім усього іншого, зважував перед публікацією редактор часопису. Отже, В.Липинський повинен був дати конкретний аналіз змісту твору, що й було зроблено. Однак рецензент усе ж не вважав за потрібне говорити лише про наукову вартість чи помилковість окремих положень книги. Він знову, хоч і не так широко, як у листі, підкреслив культурно-національне значення видання.

В.Липинський, у цілому, давав позитивну оцінку книзі М.Аркаса. В числі її переваг рецензент називав просту мову; легку, популярну форму викладу; вдале використання історичних легенд та фольклору; спокійний об’єктивний тон, що нагадує літописний стиль; чітку періодизацію та поділ на дрібні розділи. Особливо критик відзначив велику любов до українського народу, яким перейнята книга, “се почуття передається і читачеві, воно будить в нім національну свідомість та національну самоповагу”.

Критичні зауваження рецензента зводилися до вказівок на численні зайві дати та факти, що мало стосуються історії України; нерівномірності опису подій (наприклад, на еволюцію селянства за 1687-1764 роки відведено всього 20 рядків); штучність періодизації історії України (наприклад, скіфо-сарматський період важко виокремити як самостійний в історії українського народу; розділення Київського і Галицького, Литовського і Польського періодів тощо); дуже побіжні й поверхові зауваги щодо соціальної еволюції українців; надто схематичне висвітлення українського відродження. В.Липинський зауважив, що у автора “не видно якогось суцільного погляду на цілу історичну еволюцію українського народу”. У книзі чітко не говориться навіть про по-

чатки нашої історії і постійно сплутуються терміни “руський” і “український”. Критик вказував на ненауковість футуристичного опису можливих варіантів історичних подій (“якби і т.д.”). Неприємно вражала також кількість крові та суцільна різанина в описі подій XVII-XVIII ст. Шкідливим для “поширення почуття національної єдності серед широких кругів українського народу” було протиставлення Наддніпрянщини та Галичини. В.Липинський детально перерахував також усі дрібні похибки, елементарні помилки та недоречності в тексті, ілюстраціях і картах¹⁷. Основне ж значення книги, наголошував учений, полягало в тому, що вона виконувала важливу просвітню, соціальну функцію.

М.Грушевського не задовольнила візія соціальної ролі історичної науки, запропонована В.Липинським, і він додав до його рецензії свої зауваги. Професор поминув зовнішній вплив книги і сам факт її появи як національно-культурного явища, проаналізувавши її внутрішній зміст, основну ідею, ілюстративну наповненість. Як відомо, щодо наукової критики вчений був дуже принциповим¹⁸. Безперечно, М.Грушевський не міг уникнути рецензування книги М.Аркаса з кількох причин: то було перше україномовне видання загальної історії України, яке набуло широкого розголосу; професор готував розгорнутий курс вітчизняної історії, а також ілюстративний посібник; як науковець, він завжди виступав проти дилетантизму. На початку рецензії вчений ствердив, що книгу М.Аркаса не можна залишити без уваги з огляду на її широке розповсюдження. Значить, вона надовго “буде книгою премудрості по українській історії для дуже багатьох українців”. Однак, написана непрофесіоналом, із численними, часто елементарними, неточностями і невибачними помилками така “Історія України”, на думку критика, “зістанеться сумною пам'яткою необачності чи несолідності нашої інтелігенції, яка нагодувала широкі маси свого народу, жадні самопізнання, таким нещасливим – і з наукового і з національного і просто з просвітньо-педагогічного погляду виробом, як книга д. Аркаса”.

М.Грушевський ставив досить жорсткі, але справедливі вимоги до популярних творів, які мали за завдання просвіту та виховання народу. Таку книгу, на його тверде переконання, міг писати лише добре ознайомлений із предметом фахівець, який, крім того, мав би талант популяризації та лаконічного викладу основного, сутнісних речей. Така книга, як ніяка наукова праця, мала б бути ретельно продуманою та спланованою.

Книга ж М.Аркаса вирізнялася величезною кількістю помилок – не лише дрібних, “а фальшами, страшеними недоглядами, просто дикими у науковій підручнику висловами і поглядами”. М.Грушевський наводив численні приклади на доказ цього, завершуючи питанням: “То чим як не джерелом безконечних баламуцтв став отсей підручник української історії? ... Справді незнати, чи не ліпше вже від сих заміток, предивних убогістю, неповністю свого змісту і масою фактичних помилок, – повне мовчання, яким поминув автор письменський рух кінця XVI і початку XVII в.”.

Найбільш значним недоліком концепції рецензованої роботи, на думку М.Грушевського, була відсутність розгляду власне національних відносин та винесення на перший план політичної історії – “возшествія” на престолі різних монархів, перебіги їхнього правління, безкінечні війни та договори. Все це викладено сухо, блідо, з масою зайвих дат та дріб'язкової інформації. Сам виклад нецікавий, незручний і примітивний – не викладено головне, не проаналізовані основні напрямки та тенденції, натомість багато матеріалу, який не стосується української історії. Висновки рецензента досить суворі: “Книжка не годна дати читачеві поняття навіть про ту зверхню історію України, котрою автор займається... попередні українські покоління виступають якимись історичними

безштатками, що товчуться без цілі й причини, без розуміння положення, без якихось провідних гадок... Се історія без історії, без культурного, суспільного і політичного змісту... читач більш тямущий міг би набрати з сеї книги дуже сумного (і невірного) поняття про історичну минувшість нашого народу, його історичну, політичну, культурну вартість”.

М.Грушевський висловив подив, як таку слабку “шкідливу з наукового, просвітнього, національного погляду книгу” так розхвалюють і поширюють у масах, дають замість доброї інтелектуальної поживи сурогат. На його думку, це доказ великої байдужості у трактуванні соціальних функцій історичної науки та брак самоповаги. Наприкінці вчений зазначав, що М.Аркас “безперечно перейнятий гарячою любов’ю до свого народу і його минувшини”, що він знає його “як чоловіка щиро прихильного українству і не сумнівається ні на хвилю в його добрих замірах”, але для написання вартісної книги для народу “одних добрих замірів мало”¹⁹. Своєю рецензією вчений також підкреслив давню думку, яку підтримував протягом усього життя: в науці немає місця дилетантизму, популяризація має йти слідом за науковими пошуками, а не навпаки. Пояснюючи свою безкомпромісність та наукову жорсткість, М.Грушевський у листі до Є.Чикаленка підкреслював, що його критичні зауваження викладені виключно “по долгу історика”²⁰.

Рецензії М.Грушевського та В.Липинського спричинили тривалу дискусію у публіцистиці та науковій літературі. Опоненти наголошували, що оскільки твір М.Аркаса має популярний характер, то й вимоги до нього мають бути набагато лояльніші, ніж до праці наукової. Деякі навіть переконували, що народ “не проковтне” рафіновано-наукової популярної книги, а саме така праця – “грубого помолу” – допоможе сформувати національну самосвідомість. Так, Р.Піснячевський твердив, що книга М.Аркаса вповні відповідає рівневі читача, який вживає лише “манну кашку легенького прагмастичного оповіданнячка”. Він зауважив, що автор, який напише історію України такою ж народною мовою і так дешево видасть – отримає таку ж народну подяку як і М.Аркас. Р.Піснячевський писав, що коли професори дадуть кращий історичний популярний твір, то книга М.Аркаса буде покладена на полицю, а до того автор “готовий за це прийняти свідоцтво культурного убожества хоч би і з рук вельмишановного професора!”. Публіцист цитував проникливий лист селянина-книгоноші з оцінкою книги М.Аркаса²¹. Інший рецензент – В.Біднов – констатував значну популярність праці серед простолюду, на який вона мала великий вплив і пробуджувала національну свідомість. Критик писав, що автор “безумовно зробив велику послугу нашому національному рухові; наукові та художні хиби не заважали їй (книзі – В.Т.) робити свій вплив на ті кола, серед котрих книга розповсюджувалася. Досвід наших днів дає нам яскраві докази того, що не науковість захоплює громадянство, а щось інше, протилежне першій”²². Про велику національно-культурницьку роль книги М.Аркаса, значний внесок у підняття національної самосвідомості писали авторіві “Історії України-Русі” також Є.Чикаленко, Б.Грінченко, Б.Степаненко, Г.Хоткевич.

М.Грушевський доводив хибність бачення соціальних функцій історії, висловленого на сторінках “Літературно-Наукового Вісника”. Він переконував, що кожна помилка в такого роду літературі обертається стійким історіографічним стереотипом, який важко буде подолати у майбутньому. Вчений писав, що книга М.Аркаса можливо і не заслужила б такої уваги, якби її так активно не рекламували і не зробили “чи не найпопулярнішою книжкою по українській історії”. Але ж народ потребує правдивих поглядів на минуле. На думку М.Грушевського, не можна підлаштовуватися під

людські смаки та низький загальний рівень – треба “мати сором перед незрячістю та не частувати їх казна чим, уповаючи на ту незрячість”. Учений знову критикував “безконечні баламуцтва” і грубі помилки книги (неправильні поняття про українську територію, відсутність історії культури, помилкове тлумачення соціальних процесів, повне ігнорування українського відродження, елементи казенної лояльності); кривавий колорит і безконечну різанину; сухість, схематизм викладу; переобтяження другорядним матеріалом.

Оцінюючи популярність книги в народі та гарні відгуки, рецензент зауважував, що “читають її з пієтизмом, може й плачуть, але питання велике – які погляди на свою минувшину, на історичні завдання свого народу виносять з неї”. М.Грушевський констатував, що бажаної ідеології та національної концепції висвітлення історії України в книзі М.Аркаса нема. Неправда не є просвітою, переконаний історик. Ефекти кривавих міжусобиць не можуть служити задля піднесення національного почуття. “Нашим завданням не може бути всякою ціною, всякими способами дбати тільки про подразнення національного інстинкту. Націоналізм для націоналізму не може бути нашою метою”. Якщо твердити, що основним у популярній книзі мають бути “націоналістичні ефекти”, а не наукова правда та поступова ідеологія, то жоден історик-професіонал не захоче і не зможе писати популярну історію України. Для професіонала поширення в широких масах результатів своєї багаторічної праці “може бути річчю надзвичайно дорогою – верхом наукової роботи”. Пристосування книги до запитів народу типу звичних легенд про Єрусланів Лазаревичів, штучне приниження рівня культури є “смертельна провина перед інтересами свого народу”. Між тим, писав М.Грушевський, ми продовжуємо валити в одну купу “хуторних велетнів” із фахівцями, а це “безмірно дискредитує українство в очах людей...”. Штучно знижуючи рівень української культури до рівня низів, відчужують від неї ті “освіченіші верстви”, до котрих даремно потім звертаються зі своїми закличками. Це велика шкода для українства і з нею треба боротися, не зважаючи ні на що, “а стати на становищі популярної культури – значить безповоротно післати свою інтелігенцію на пастівні чужої культури і зістатися при “домашнім обіході”, для ужитку “братів незрячих гречкосіїв”; значить своїми руками прибити до української культури се тавро низшої, мужичої, несправжньої – се саме тавро, котре силкувалися з неї зняти покоління борців українського відродження”²³.

Продовжуючи дискусію, своє бачення проблеми суспільної ролі історії виклав і В. Липинський. Відповідаючи на закиди В.Піснячевського в спеціальній статті у “Раді”, історик підкреслював, що в цій книзі багато хиб з точки зору науки, але вона не є науковим твором, а лише популярним нарисом. Основна цінність “Історії” М.Аркаса полягає в її національно-культурному значенні. В.Липинський зазначав: “Вважаю появу цієї історії явищем у нашому національному життю безумовно відрадним, а для справи національного відродження корисним, хоч особисто не солідаризуюсь зовсім з її хаотичною ідеологією і з деякими, несимпатичними для мене рисами та тенденціями”. На думку історика, книга М.Аркаса свідчила про зростання національної самосвідомості і стала переходом від ідеології “отечественных историй” до ідеології сучасного свідомого українства. Національне відродження не може бути лише елітарним, або інтелігентським, воно має стосуватися цілого народу. Нижчі його верстви, тобто переважна маса, не готова до чогось більш серйозного. Тому саме серед них книга М.Аркаса “...робить і довго ще робитиме... діло для цього відродження користне”²⁴.

Отже, у відгуках М.Грушевського та В.Липинського на “Історію України-Русі” М.Аркаса вперше в українській історіографії виразно зазначилась методологічна

відмінність між класичними сциентистськими уявленнями про історичну науку та новими неоромантичними до неї підходами. Прикметно, що дискусія точилася довкола соціальних ролей історіографії, адже перед українськими інтелектуалами стояло першочергове завдання активізації “національного інстинкту”, як писав М.Грушевський. У цій дискусії чітко визначилися два погляди на проблему функціонування історичної науки у суспільстві. Перший, позитивістський, реалізований у працях М.Грушевського, обстоював пріоритетність суворих наукових вимог перед будь-якими політико-ідеологічними інтенціями. Другий, неоромантичний, презентований поглядами В.Липинського, навпаки, національний та політико-ідеологічний момент розумів як визначальний, сенсотворний при реконструкції минулого. Не будемо давати оцінки зазначеним концепціям, оскільки в історіографії домінує думка про пріоритетність в українській інтелектуальній традиції теоретичної візії М.Грушевського. Зазначимо лише, що розпочата дискусія сприяла розвитку та саморефлексії вітчизняної Клію, спонукала істориків заглиблюватись у теоретичні підвалини своєї науки, тим самим вводячи українську Клію в європейський історіографічний простір.

Емоційний та аргументований виступ М.Грушевського і його послідовників у дискусії довкола соціальних функцій історичної науки призвів до того, що неоромантизм не набув широкого поширення в українській історіографії початку ХХ ст. Реакція дослідників на його вияви зміцнила переконання про необхідність піднесення ролі науки у суспільному житті, поширення наукових знань серед широких верств населення. У той же час, український неоромантизм досить швидко змусив серйозних істориків відмовитися від схематично-спрощеного розуміння соціальних функцій і призначення своєї дисципліни. Зауважимо, що висловлені у цій дискусії М.Грушевським аксіологічні переконання важливі для вітчизняної історіографії не тільки в контексті методологічної дискусії на зламі ХІХ-ХХ ст. Вони залишаються суголосними також до сучасних тенденцій світової історіографії, де все впевненіше утверджуються крайнощі історичного релятивізму.

Дискусія між М.Грушевським та В.Липинським стосовно завдань і перспектив поступу вітчизняної Клію, розпочата ще перед війною, отримала своє продовження у 20-ті роки, коли були створені основні концептуальні праці державницької школи. Щоправда, тепер ця дискусія набула парадигмального характеру, адже йшлося про зіткнення на вітчизняному історіографічному ґрунті традиційної візії української історії, презентованої у працях М.Грушевського, з її неоромантичним варіантом, розробленим В.Липинським. Нова неоромантична історіософія та концептуалізація, запропоновані В.Липинським, зіткнулися з аргументованою критикою його колеги по цеху. В останніх томах великої “Історії” М.Грушевський доводив хибність деяких історичних моделей свого опонента. Так, неслухним для нього є безконфліктне зображення В.Липинським соціальних відносин у козацькій державі. Утопічною він вважає також соціальну гармонію, змальовану істориком, в якій свідомі зусилля всіх станів спрямовані на розбудову держави. Такі погляди, на думку М.Грушевського, конфліктують з вимогами наукової методології. “Се цілком неймовірні психологічні припущення, – писав він, – коли було б так, ми не побачили б сих противу-шляхецьких і противу-старшинських бунтів”²⁵. Наводячи свої аргументи, він відкидає також тезу В.Липинського про послідовне переведення Богданом Хмельницьким абсолютистських і монархічних планів, викладену у праці “Україна на переломі”. Аналізуючи “концепцію гетьманської аристократичної монархії”, М.Грушевський відзначає значну модернізацію державницького світогляду гетьмана у працях В.Липинського, ідеологізацію

ним історичного дослідження, викликану необхідністю обґрунтувати власні політичні симпатії. “Теорію гетьманського монархізму розвинену Липинським в останній праці і викриту ним у Хмельницького від самих початків його гетьманства, – зауважив він, – взагалі вважаю невдалим винаходом, навіяним політичними тенденціями останніх літ”²⁶. Цікаво, що аналізуючи історіографічну традицію В.Липинського та його послідовників, М.Грушевський називає її “державницькою” та виокремлює провідну її рису – гіперболізацію державницьких мотивів у середовищі козацької верхівки доби Хмельниччини²⁷. Зауважимо, що розпочата М.Грушевським дискусія про теоретичні засади державницької школи отримала своє яскраве продовження в середовищі української наукової еміграції і, по суті, триває й досі. Це дозволяє зайвий раз відзначити прогностичну цінність історіографічних ідей ученого, його дослідницьку інтуїцію.

Будучи активним учасником наукових дискусій не лише в українській, але й в європейській історичній науці першої третини ХХ ст., М.Грушевський зачіпав також етичні аспекти дослідницького пошуку, зокрема наголошував на необхідності коректного ведення наукової дискусії. Полемізуючи з І.Лінниченком з приводу автентичності грамот князя Лева Галицького, вчений зазначав, що його опонент, замість того, щоб дати “уважний аналіз відомого матеріалу або ретроспективне вивчення пізніших явищ”, перекручує його висловлювання, неточно перекладає українські фрази російською, кепкує з українських слів. У науці, впевнений історик, “посиланнями на різні факти, що не стосуються справи, висміюванням слів або звинуваченнями в упередженості позитивних результатів важко досягнути”²⁸.

Таким чином, узагальнюючи дискусії в українській історичній науці кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., можемо говорити про помітну креативну роль у них М.Грушевського. Емоційність дослідника у обстоюванні власного бачення шляхів модернізації української Клію, його критичність у сприйнятті наукової продукції, коректність щодо колег по цеху, безкомпромісність у боротьбі з дилетантизмом і міфологізацією сприяли подальшій професіоналізації української історичної науки та її поступовій інтеграції в європейську історіографію. Вчений не лише задавав тон та визначав хід обговорення злободенних дослідницьких проблем, але й власним прикладом формував культуру наукової полеміки в українознавстві, закладав традиції поставлення та вирішення чергових завдань наукового поступу.

¹ Толочко О.П. Дві не зовсім академічні дискусії (І.А.Лінниченко, Д.І.Багалій, М.С.Грушевський) // Український археографічний щорічник. – К.: Наукова думка, 1993. – Вип. 2. – С. 92-103; Ульяновський В. Микола Аркас, “Історія України-Руси” і Михайло Грушевський // Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник. – К.: Інтел, 1996. – С.161-221; Сарбей В.Г. М.М. Аркас і його “Історія України-Русі” // Український історичний журнал. – 1990. – № 7. – С. 100-113.

² Сергієнко М. [Грушевський М.] Громадський рух на Україні-Руси в ХІІІ віці // Записки НТШ. – 1892. – Т. 1. – С. 27.

³ Листи В.Антоновича до М.Грушевського // Український Історик. – 1991/1992. – Ч. 3-4/1-4. – С. 399.

⁴ Драгоманов М. Держава і громада: прогрес і регрес // Павлик М. М. Драгоманов і його роля в розвою України. – Львів, 1907. – С. 87.

⁵ Там само. – С. 91.

⁶ Грушевський М.С. Автобіографія, 1906 // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С. 206.

⁷ ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 164.

⁸ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 3.

⁹ Лист В.Липинського до М.Грушевського від 24. 03. 1912. // Листування Михайла Грушевського. – Т. 2. – Київ-Нью-Йорк: УІТ, 2001. – С. 304.

¹⁰ Ульяновський В. Українська справа Миколи Аркаса і В'ячеслав Липинський (Штрихи до проблеми ролі перших і других осіб в розвитку національної думки) // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – Київ-Філадельфія, 1994. – С. 161-170; Ульяновський В. Микола Аркас, “Історія України-Руси” і Михайло Грушевський // Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник. – К., 1996. – С.161-221; Гирич І. Ще до проблеми “Аркас і Грушевський” // Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник. – К., 1996. – С.221-231; Сарбей В.Г. М.М. Аркас і його “Історія України-Русі” // Український історичний журнал. – 1990. – № 7. – С. 100-113.

¹¹ Грушевський М. [Рецензія] Statut Litewski drugiej redakcyi... Краків, 1900... // Записки НТШ. – 1902. – Т.І. – С.16-17.

¹² Грушевський М. [Рецензія] Иловайский Д. Смутное время Московского государства... // Записки НТШ. – 1895. – Т. VI. – С.25-28; Його ж. [Рецензія] Иванов П.А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до к. XVI в. Одесса, 1895 // Записки НТШ. – 1896. – Т. IX. – С.4-9; Його ж. [Рецензія] Лингвистическо-исторические исследования о начатках города Львова..., написал А.С.Петрушевич // Записки НТШ. – 1900. – Т. XXXVII. – С.10-12.

¹³ Грушевський М. [Рецензія] Prochaska Antoni Dr. Dążenia do unii cerkiewnej za Jagiełły [Przegląd powsz., 1896. VI i VII]... // Записки НТШ. – 1897. – Т. XX. – С.15.

¹⁴ Грушевський М. [Рецензія] Szelągowski A. Walka o Bałtyk... Львів, 1904 // Записки НТШ. – 1906. – Т. LXX. – С.211; Його ж. [Рецензія] Papée Fr. Polska i Litwa na przełomie wieków średnich. Tom 1. Kraków, 1903 // Записки НТШ. – 1907. – Т. LXXIX. – С.218-220.

¹⁵ Див. напр.: Грушевський М. [Рецензія] Potkański K. Kraków przed Piastami. Краків, 1898 // Записки НТШ. – 1898. – Т. XXVI. – С.6-8.

¹⁶ Вперше опубліковано в: Ульяновський В. Микола Аркас, “Історія України-Руси” і Михайло Грушевський. Додатки. // Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник. – К., 1996. – С. 211-212.

¹⁷ Липинський В. М. Аркас. Історія України-Русі. С.-Петербург, 1908. // Літературно-Науковий Вісник. – 1908. – Т. XLIII. – С. 307-318.

¹⁸ Тельвак В. Теоретичні проблеми історії в творчій спадщині М.Грушевського – рецензента // Київська старовина. – 2001. – № 5.

¹⁹ Грушевський М. До рецензії д. Липинського [на книжку Аркаса “Історія України”] // Літературно-Науковий Вісник. – 1908. – Т. XLIII. – Кн. VIII. – С.318-324.

²⁰ Вперше опубліковано в: Ульяновський В. Микола Аркас, “Історія України-Руси” і Михайло Грушевський. Додатки. // Історія, історіософія, джерелознавство. Історичний збірник. – К., 1996. – С. 216-217.

²¹ Піснячевський В. Маленький фельетон з хвиль життя / Рада. – 1908. – № 192.

²² Біднов В. Що читати по історії України // Коротенька історіографія України. – Кам'янець-Подільський, 1919. – С. 50.

²³ Грушевський М. На українські теми. Ще про культуру і критику. // Літературно-Науковий Вісник. – 1908. – Т. XLIV. – С. 121-136.

²⁴ Липинський В. Ще в справі “Історії України” М.Аркаса / Рада. – 1908. – № 199. – С. 1.

²⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т.9. – Ч.2. – С. 1506.

²⁶ Там само. – С. 1369.

²⁷ Там само. – С. 1504.

²⁸ Грушевский М. Ещё о грамотах кн. Льва Галицкого (По поводу статьи проф. Линниченка) // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук. – Спб., 1904. – Т.IX. – Кн.4. – С.283.

Вікторія Тельвак.

Михайло Грушевський та дискусії

в українській історіографії кінця ХІХ – першої третини ХХ ст.

Стаття присвячена дослідженню наукової діяльності М.Грушевського на тлі найбільш гострих дискусій в українській історичній науці окресленого періоду. Зроблено висновок про помітний вплив ученого на формування культури наукової полеміки та становлення традиції конструктивного вирішення чергових завдань наукового поступу в українознавстві.

Viktoria Telvak.

**Mykhajlo Hrushevs'kyj and Discussions in Ukrainian Historiography
at the end of the 19th – beginning of the 20th century.**

The article is devoted to Mykhajlo Hrushevs'kyj's scientific work in the context of the most sharp discussions in Ukrainian historiography of the period marked. The author concludes that Mykhajlo Hrushevs'kyj has greatly influenced the shaping of scientific polemic culture and constructive thinking tradition in solving current tasks of a scientific progress in Ukrainian Studies.